

Beslut om byggnadsminnesförklaring av smedjorna på Vira bruk, fastigheten Vira 2:48, Österåkers kommun

BESLUT

Länsstyrelsen förklarar härmed, med stöd av 3 kap 1 § lagen (1988:950) om kulturminnen m.m., de äldre smedjorna på Vira bruk, fastigheten Vira 2:48 för byggnadsminne. I byggnadsminnet ingår även ett skyddsområde. För byggnadsminnet gäller följande skyddsbestämmelser:

SKYDDSBESTÄMMELSER

1. Byggnader

Stora smedjan (1.)

Byggnaden får inte rivas eller flyttas. Byggnaden får inte till sin exteriör byggas om eller på annat sätt förändras.

Ändring av byggnadens rumsindelning eller andra åtgärder som innebär ingrepp i bärande stomme får inte göras.

Fast inredning såsom exempelvis härdar, hamrar, bälgar, golv, tak, dörrar, dörr- och fönsterfoder får inte borttagas eller på annat sätt förändras.

Befintliga ytskikt i byggnaden får ej borttagas, övermålas eller på annat sätt förändras.

Byggnaden skall underhållas så att den inte förfaller. Vård och underhållsarbeten skall utföras på ett sådant sätt och med sådana metoder att det kulturhistoriska värdet inte minskar.

Lilla smedjan (2.)

Byggnaden får inte rivas eller flyttas. Byggnaden får inte till sin exteriör byggas om eller på annat sätt förändras.

Ändring av byggnadens rumsindelning eller andra åtgärder som innebär ingrepp i bärande stomme får inte göras.

Fast inredning såsom exempelvis härdar, hamrar, golv, tak, dörrar, dörr- och fönsterfoder får inte borttagas eller på annat sätt förändras.

Befintliga ytskikt i byggnaden får ej borttagas, övermålas eller på annat sätt förändras.

Byggnaden skall underhållas så att den inte förfaller. Vård och underhållsarbeten skall utföras på ett sådant sätt och med sådana metoder att det kulturhistoriska värdet inte minskar.

2. Skyddsområde

Det område (skyddsområde) kring byggnaden som markerats på bifogad karta får inte ytterligare bebyggas.

Byggnader inom skyddsområdet som ej nämnts ovan, Nya smedjan (f.d. tvättstuga), kolbod och avträde, får inte förvanskas. Underhållet ska anpassas till byggnadernas kulturhistoriska värde och omgivningens karaktär.

Fasta anläggningar, såsom exempelvis stenskodda vattenavlopp, vattenrännor av trä och därtill hörande regleringsanordningar, inom skyddsområdet får ej rivas, flyttas eller på annat sätt förändras.

Skyddsområdet, inkluderande de fasta anläggningarna, skall underhållas så att det inte förfaller. Vård och underhållsarbeten skall utföras på ett sådant sätt och med sådana metoder att det kulturhistoriska värdet inte minskar.

MOTIVERING

Smedjorna på Vira bruk är ur ett kulturhistoriskt perspektiv synnerligen märkliga. De besitter mycket stora kulturhistoriska värden, till exempel i form av betydande dokumentvärden och då speciellt av social- och teknikhistorisk karaktär.

Det finns åtskilliga järnbruk i Uppland och i angränsande landskap. Men få av dessa har haft så stor betydelse för stormaktstidens militärpotential som Vira bruk, där en stor del av krigsmaktens blankvapen, de berömda Viraklingorna, tillverkades.

Utmärkande för Vira är den ovanligt långa tidsperiod som bruket kontinuerligt levererade klingor till krigsmakten. Rent rumsligt skiljer sig också Vira bruk från många äldre bruksmiljöer i Uppland. Vira bruk saknar den arkitektoniskt mönsterbildande uppbyggnad och utformning som de flesta jämförbara bruken har. Bruksbyggnaderna längs Viraån anpassar sig på ett småskaligt, men funktionellt sätt efter terrängen. Här finns inga parkanläggningar och bruksgator, heller ingen synbar representativ "planmässig gestaltning". Sannolikt beror det på att brukets ägare aldrig bott vid Vira, utan hade sin bostad i det närbelägna Östanå slott, som till sin utformning helt karakteriserades av högreståndsmässig modearkitektur. Ett annat skäl är att bruket, till skillnad från många andra utmed ostkusten, aldrig blev nedbränt vid rysshärjningarna 1719 varvid förutsättningarna att vid ett tillfälle återskapa ett helt bruk aldrig uppkommit. Bruksbebyggelsen vid

Vira har spontant vuxit fram allt efter behov och läglighet under en lång tidsrymd vilket starkt bidrar till dess unicitet.

HISTORIK

Grundare och förste ägare av Vira klingebruk var Claes Fleming, en stormaktstidens många framträdande personer. Han var bl. a. amiral, riksråd och Stockholms förste översteståthållare, ägare till ett magnifikt palats på Helgeandsholmen.

Enligt förre länsantikvarien Alf Nordström som skildrat brukets historia skulle Gustav II Adolf personligen ha uppmanat Fleming att starta en klingtillverkning i Sverige. Bland alla hans egendomar fanns också Mälby gård i Roslagen, som inom sina gränser rymde den övre halvan av Vira med det s k Övre fallet. Fleming insåg vilka möjligheter som här yppade sig. Han smugglade hit skickliga hantverkare från Solingen i Tyskland och startade sin tillverkning av värjor och svärd. 1635 fick Vira sitt första privilegiebrev, utfärdat av drottning Kristinas förmyndarregering. Enligt privilegiebrevet fick Fleming under 10 års tid tullfritt införa så mycket stenkol och övrigt material som han behövde för sin tillverkning. Vidare tillförsäkrades hantverkarna vid Vira befrielse från skatt och alla övriga "plågor". Däremot fick de inte utan ägarens tillstånd lämna Vira och blev alltså i praktiken livegna. Privilegierna förnyades senare, dels vid ägarskifte, dels vid regentskifte. 1646 tillkom den viktiga bestämmelse som gav Vira ensamrätt på vapenleveranserna till kronan - ett monopol som man emellertid tidvis hade svårt att helt utnyttja. Vid denna tid hade Claes Fleming redan stupat i kriget mot Danmark. Efter hans död 1644 stannade Vira i släkten Flemings ägo i 125 år. Bland senare ägare kan nämnas Reinhold Angerstein, ärkebiskop Samuel Troilius, major Christian Robert von Schantz, kommersrådet Simon Bernhard Hebbe, som köpte de båda granngodsen Mälby och Östanå och gjorde ett fideikommiss av egendomen, samt statsminister Erik Gustaf Boström. Vi har då hunnit fram till början av 1900-talet.

De tyska hantverkare som i ett par omgångar smugglades till Vira försvenskades så småningom. De lärde också upp svenska smeder och sina egna efterkommande. Ett fullt utbildat skräväsens med mästare, gesäller och lärlingar växte fram redan på 1600-talet. Också härvidlag spelade det tyska inflytandet en viktig roll. I de äldsta kyrkböckerna förekommer många tyska namn: Bandholtz, Belitz, Grasse, Ramstek, Messman, Rademacher och många andra, men så småningom ersätts dessa av svenska namn. De tyska smederna vid Vira tycks i mindre utsträckning än sina vallonkollegor i norra Uppland ha bibehållit sina ursprungliga namn.

Som nämnts anlades Vira som ett vapenbruk med främst olika typer av eggvapen i produktion. Tiderna var också gynnsamma. Kriget, som var en viktig förutsättning för Vira, visade sig bli långvarigt. Inte förrän 1648 slöts Westfaliska freden, som avslutade 30-åriga kriget. Därefter följde emellertid nya krig, och alltfler vapen gick åt. Den krigsperiod, som påbörjats med 1600-talets början, tog inte slut förrän 1721, då det svenska stormaktsväldet rasade samman efter Karl XII:s död.

18.9.2002

Dnr
2031-02-28931

Den verkliga högkonjunkturen för Vira under denna period inföll under det stora nordiska kriget i början av 1700-talet. Under den tiden gick hamrarna vid Vira kontinuerligt, och periodvis levererades då årligen 12 000 klingor till rustkammaren - en stor siffra om man betänker att större delen av arbetet gjordes för hand.

Efter freden i Nystad 1721 vidtog en för Sveriges del fredligare period, och i samma mån blev det mindre gott om arbete för klingsmederna i Vira. Från 1700-talets mitt sjönk också kvaliteten på de värjor som bruket levererade till rustkammaren. Efter upprepade klagomål miste så Vira 1775 de privilegier man då innehaft i 140 år. Detta innebar dock inte att vapensmidet vid Vira upphörde, bara att Vira i fortsättningen fick leverera värjor i konkurrens med övriga bruk, Kvarnbacka-Wedevåg, den nyinrättade Fristaden i Eskilstuna m fl. Klingsmidet vid Vira fortsatte en bra bit in på 1800-talet. Däremot skedde från sista hälften av 1700-talet en allt tydligare omläggning till en fredlig produktion: liar, yxor, knivar och andra eggverktyg. Liesmidet blev till att börja med det viktigaste. Det är intressant att konstatera att om årsproduktionen av klingor år 1700 var 12 000, så var produktionen av liar vid nästa sekelskifte år 1800 ungefär lika stor. Liesmidet vid Vira har emellertid äldre anor än så - det finns belagt redan de första åren på 1700-talet. Tillvägagångssätten vid kling- och liesmide är ganska likartade, och i "svackorna" mellan kronoleveranserna blev det vanligt att klingsmederna smidde liar, som de då sålde för egen räkning. Ryktet om Viraliarnas förträfflighet spreds över hela landet och på 1820-talet räknades Vira in bland de tre största liebruken.

Men inte heller liesmidet blev i längden tillräckligt lönsamt. Konjunkturen ändrades också därvidlag. Industrialismens frammarsch i Sverige från och med 1800-talets mitt innebar att jordbruket började industrialiseras. Nya maskiner kom, och slättermaskinens segertåg minskade dramatiskt efterfrågan på liar. Liesmidet upphörde dock aldrig helt vid Vira, man tvingades återigen försöka anpassa sig efter konjunkturen. I fortsättningen satsade man mer på yxtillverkning. Vid 1900-talets ingång tillverkades ca 8 000 yxor årligen.

Sammanfattningsvis kan man alltså konstatera att Viras huvudprodukter under århundradena varit tre: Värjor, liar och yxor i nu nämnd ordning. Till detta kom emellertid ett med åren allt mer omfattande sortiment av andra produkter: knivar av alla de slag, isbillar, skridskor, eldstål, barkjärn, eldgafflar, stämjärn, tänger och mycket, mycket annat.

Industrialiseringen medförde dock en annan sak som på sikt blev ödesdiger för ett bruk av Viras typ, där det mesta arbetet gjordes för hand. Konkurrensen från billiga, fabriksstillverkade redskap blev allt svårare. Vira fick svårt att hävda sig, men man gav inte upp. Smederna var sedan gammalt anställda av bruksägaren och fick av honom både material och ersättning för det smide som levererades. Detta system upphörde emellertid under 1800-talet och - sannolikt från och med 1850-talet - arrenderade varje mästare sin verkstad av ägaren och sålde sina produkter, dels till olika järnhandlare i Stockholm, Norrtälje och annorstädes, dels till bönder

18.9.2002

Dnr
2031-02-28931

och andra som kom till Vira för att förse sig med redskap. Bönder och torpare från grannsocknarna liksom skärgårdsbefolkningen ute från öarna kombinerade ofta sina kvarnresor med ett besök i smedjorna för att fylla på sina förråd av liar, yxor, knivar och andra nyttigheter. Man kunde också få trasiga redskap reparerade eller nedslitna yxor omstälade. Kvarn fanns sedan gammalt i Vira men också nere vid Lo i Östanå.

Arrendesystemet möjliggjorde Viras sista försök att hävda sig i konkurrensen med de fabriksgjorda varorna. 1894 bildade de sex då kvarvarande smedmästarna Vira smidesförening och samtidigt ingicks en överenskommelse med Julius Slöörs redskapshandel i Stockholm, som då kom att fungera som Viras generalagent. Överenskommelsen innebar i korthet att Virasmederna förband sig att inte sälja sina varor till någon annan återförsäljare än Julius Slöör. Däremot fick man enligt en fastställd minimiprislista sälja till enskilda. Det är under denna tid som det fredliga smidet vid Vira standardiseras. Varje objekt bestäms nu noga till utseende, mått och vikt och förses med ett nummer, vilket också stämplas in på den färdiga varan. Även detta är naturligtvis ett försök att anpassa sig till den hårt standardiserade fabriksstillverkningen.

Samarbetet med Slöörs redskapshandel varade till ett par år in på 1920-talet. Samtidigt som Slöörs trädde tillbaka upphörde allt arbete i den ännu kvarvarande Stora smedjan vid Nedre fallet. Från och med 1926 uppehölls så smidestraditionen vid Vira av en enda smed, den siste i raden, John Dahlgren. Han arbetade i Lilla smedjan fram till sin död 1948. Han var då 82 år. Med Dahlgren slöts alltså cirkeln, och hamrarna i Vira slutade att slå efter drygt 300 år.

När de två kvarvarande smedjorna inte längre användes och ingen underhöll dem, spreds förfallet snabbt och båda hotade att rasa samman. Det var dåvarande landsantikvarien i Stockholms län, Alf Nordström, som på en gång lyckades väcka intresse för och skaffa fram pengar till en upprustning av Vira. Arbetena startade hösten 1964 som beredskapsarbete och genomfördes i två omgångar. 1964 bildades Stiftelsen Vira bruk med uppgift att ansvara för den säregna bruksmiljön i Vira. Snart kunde också smidesverksamheten återupptas. Fortfarande idag är den verksamheten högst livaktig och chansen att smidestraditionen på Vira bruk ska upprätthållas också i framtiden är god.

ÄRENDETS HANDLÄGGNING

Under 2001 och 2002 har Länsstyrelsens kulturmiljöenhet genomfört en omfattande utredning av Vira bruk. Utredningen har bl. a. omfattat en detaljerad inventering, studie av äldre kartmaterial och genomgång av ägoförhållanden m.m.

Fråga om byggnadsminnesförklaring väcktes av Stiftelsen Vira bruk den 29 april 2002.

18.9.2002

Dnr
2031-02-28931

Länsstyrelsen har den 6 maj 2002 meddelat Lantmäterimyndigheten att fråga om byggnadsminnesförklaring väckts för aktuell fastighet.

Länsstyrelsen har utarbetat ett förslag till skyddsbestämmelser som ägaren Stiftelsen Vira bruk den 21 maj 2002 godkänt.

Österåkers kommun har likaså i ett yttrande av den 8 augusti 2002 godkänt byggnadsminnesförklaringen och de föreslagna skyddsbestämmelserna utan erinran.

Kommunen skriver i samma yttrande att man anser att "fler byggnader och områden inom Vira bruk har så högt kulturhistoriskt värde och har sådant värde för kommunen att de borde byggnadsminnesförklaras. Den allra viktigaste centrala miljön att bevara för framtiden är inspektorsbostaden, tingshuset, museet och kaffestugan med kringliggande mark."

UPPLYSNINGAR

Länsstyrelsen lämnar utan kostnad för ägaren råd och anvisningar i fråga om vård och underhåll av anläggningen.

Länsstyrelsen får vidare framhålla att om det finns särskilda skäl, får Länsstyrelsen enligt 3 kap 14 § lagen (1988:950) om kulturminnen m.m. lämna tillstånd till att ett byggnadsminne ändras i strid mot skyddsbestämmelserna. Länsstyrelsen får ställa de villkor för tillståndet som är skäligen med hänsyn till de förhållanden som föranleder förändringen. Villkoren får avse hur ändringen skall utföras samt den dokumentation som behövs.

Detta beslut kan överklagas hos allmän förvaltningsdomstol (Länsrätten i Stockholms län) enligt anvisningar på bilaga.

Beslut i detta ärende har fattats av landshövding Mats Hellström. I beslutet har även deltagit länsassessor Göran Bjarme, förste antikvarie Carl-Henrik Ankarberg samt antikvarie Fredrik Linder, föredragande.

Mats Hellström

Fredrik Linder

Kopia till:

Akten (med lagakraftsbevis)
Kulturmiljöenheten (med lagakraftsbevis)
Riksantikvarieämbetet
Stockholms läns museum
Byggnadsnämnden i Österåker (med lagakraftsbevis)
Juridiska enheten (G Bjarne)
Lantmäterimyndigheten i Stockholms län (med lagakraftsbevis)
Östanå fideikomiss

Bilagor:

1. Karta över skyddsområde
2. Besvärshänvisning

Karta över skyddsområdet
Vira bruk, fastighet 2:48

